

A NEMZETFOGALOM ÁTALAKULÁSA

A MAGYAR TÖRTÉNETBEN*

(1790—1848)

DR. KÁVÁSSY SÁNDOR

Az a nevezetes és valóban nagy horderejű történeti tény, hogy — Lenin szavaival — a kapitalizmus „végleges győzelmének korszakában” [1] befejeződött a feudális Európa népeinek polgári nemzetté válása, a társadalmi tudatformák síkján elsősorban is abban jutott kifejezésre, hogy a hatalomra készülő, vagy már éppen hatalomra jutott burzsoázia képviselőiben fellépő teoretikusok és ideológusok egy sor más fogalommal együtt a nemzet fogalmát is újrafogalmazták, és új nemzetfogalomnak adtak testet. Elvetve az addig uralkodó feudális rendi nemzetfogalmat, mely a nemzetfogalom határait a politikai hatalmat birtokló, kiváltságos rétegek, röviden: a nemesség teste körül vonta meg, a nemzet fogalmát a társadalmi valósághoz igazították, s a nemzetet a nemzetté lett néppel azonosították [2], amely a polgári átalakulás kiegyenlítő folyamatában a terület, a népesség, a termelőeszközök egyesítése, a politikai centralizáció, valamint a népen belüli különbözőségek fokozatos elhalványulása révén politikai tekintetben is egységesebb, és etnikailag is meghatározhatóbb közösséggé formálódott [3].

Az említettek, mikor ezt tették — mint ismeretes —, haladó osztály képviselőihez méltóan jártak el, a történet parancsa szerint cselekedtek, és valójában két szempontból is nagy szolgálatot tettek a társadalmi haladás ügyének. Egyfelől a kor szintjén hűen fejezték ki a társadalmi valóságot, ugyanakkor nagy erejű eszmei fegyvert kovácsoltak a feudalizmus megdöntésére irányuló harc számára. Miután a nemzetfogalom, mint az uralmon levő nemességet fedő közjogi fogalom [4], futotta meg sok évszázados pályáját, a szuverenitás eszméjével az a képzet tapadt hozzá, hogy a hatalmat is csak azok birtokolhatják, és csak azokat illetheti meg az joggal, akik a nemzet tagjai. Így azáltal, hogy a burzsoázia a néppel azonosított nemzetet írta zászlajára, eszmei alapot teremtett arra, hogy harcra szervezze a tömegeket, s élükön meghódítsa a hatalmat, amelyet addig, azon a jogcímen, hogy ő a nemzet, a nemesség birtokolt.

A nemzetfogalom megújítására irányuló mozgalom a forradalom csarnokába érkező Franciaországból indult ki, és kezdeményezői az emberi

*A szerzőnek az Ungvári Állami Egyetem Tézi dopovidej ta novidonlenja Uzsgorod, 1965. c. kiadványa 15—24. lapján megjelent dolgozata.

gondolkodás nagy forradalmárai, a francia felvilágosítók voltak. Felismerve, hogy a rendi nemzetfogalom felett már eljárt az idő, és azzal már mit sem lehet kezdeni, ha a polgári átalakulásból kibontakozó nemzet történeti tényét kívánják felmérni, a rendi nemzetfogalmat, mint teljesen ésszerűtlent és hasznavehetetlent az ámuló Európa szeme láttára lomtárba, a kevéssé tiszteltre méltó ócskaságok közé dobták. És valóban forradalmi tettel eltörölték feudális osztálytartalmát, s a népfelség alapján a nemzetet a néppel azonosítva, a nemzet fogalma alá a népet állították [5].

A francia példa rövidesen majd mindenütt követésre talált, ahol a feltételek megérték. A haladó erők mindenütt kitették a szűrét az elaggott rendi nemzetfogalomnak, és helyére a polgárság nemzetfogalmát állították.

A nagy kezdeményezés a XVIII. század második felében nálunk is megmozdította a haladó erőket, és színre léptek azok a törekvések, amelyek a nemzetfogalom megújítását vették célba. És bár aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a francia példa nálunk is ösztönzőleg hatott, a nemzetfogalom első magyar reformátorai Herder nyomdokaiban jártak [6]. Herder, a német romantika nemzetfogalmának megalkotója, mint ismeretes, a nemzet fogalmát az etnikai értelemben vett népre alapozta, s a nemzetet etnikai, nyelvi közösségnek fogta fel [7]. Innen nemzetfogalmának népnemzetfogalom elnevezése. Gondolatai — mint tudjuk — versenyre keltek a felvilágosodás francia nemzetfogalmával, és óriási hatást gyakoroltak a korabeli Európa művelt rétegeire. Hatása alatt és az ő eszmekörében fogalmazta meg a maga nemzetfogalmát a mi Bessenyei Györgyünk is, aki talán az elsők között is elsőként szakított a rendi nemzetfogalommal, és képviselt műveiben előremutató nemzetszemléletet. Jellemzően világít felfogásának herderi gyökereire az az ismert megállapítása, hogy minden nemzet nyelvéről ismerhető meg leginkább, és azt a „nemzetet, melynek anyanyelve nem volna”, megnevezni sem lehetne [8].

A német romantika herderi eszméi alapján állította szembe a rendi nemzetfogalommal a maga nemzetfogalmát a következő nemzedék is. Herder eszméi hatották át Kölcsény nemzetfogalmát, aki hangoztatta, hogy a haza, nemzet és nyelv egymástól elválaszthatatlan dolgok [9], és Herder gondolatai nyomták rá a bélyegüket a tőle alig fiatalabb Széchenyi nemzetfogalmára is, aki a nemzet alapjának a közös leszármazást [10], leglényegesebb ismertetőjegyének pedig a nyelvet tekintette, mely, ha „fennmarad, a nemzet is él”, de ha egyszer elnémul, akkor „csak gyászfüzért terem a hon” [11]. Hasonlóképp gondolkodott a nemzetről Wesselényi Miklós is, aki — bár tudomásunk szerint nem adta meghatározását a nemzet fogalmának — írásainak tanúsága szerint szintén etnikai értelmet tulajdonított annak, és hangsúlyozta, hogy a nyelv a nemzet „szent birtok”-ai közé tartozik [12].

Az 1830-as, 40-es évektől azonban megtorpant a herderi vonal, és Herder eszméi lassan leesorultak a térről. Az uralmat egy másik irányzat, az 1832—36-os országgyűlésen színre lépő magyar liberálisok vonala vette át, amely azután az 1840-es évek közepén a politikai nemzet fogalmával zárta le az átalakítás művét.

Izgató, és történelmi irodalmunkban máig sem teljesen tisztázott kérdés, hogy vajon mi a magyarázata annak, hogy a herderi vonal nálunk

végül is hajótörést szenvedett, és a liberálisok politikai nemzet-konceptiója kerekedett felül?

Ennek megértéséhez több tényezőt kell figyelemre méltatnunk. Fontossági sorrendben haladva mindenekelőtt azt, hogy a magyar nacionalizmus célkitűzései valójában és végérvényesen az 1830-as, 40-es években, a liberálisok műhelyében tisztázódtak. Ekkor dőlt el végérvényesen, hogy az árutermelő, polgárosodó magyar nemesség „az ezeréves haza” álláspontjára helyezkedik és a polgári nemzetté válás folytán előállott helyzetből a történeti államegység fenntartásával keres kiutat.

Amikor azonban ezt megállapítjuk, nem mulaszthatjuk el aláhúzni azt a körülményt, hogy bár a területi egység kérdése nem merült fel direkt módon, s a nemzeti mozgalmak fő tendenciája, ti. az önálló nemzetállam megteremtésére irányuló törekvés a velünk együtt élő népeknél ekkor még csak homályosan jelentkezett — ámbár erre is volt beszédes példa —, a magyar nemességnek ez az álláspontja alapján súlyos választás alapján alakult ki. Döntenie kellett, hogy: vagy elismeri a nemzeti mozgalmak jogosságát, szabad folyást enged azoknak, és vállalja annak minden következményét, vagy pedig útját állja azoknak, az önálló nemzeti állam kialakítására irányuló törekvések elé gátakat emel, s az öntudatra ébredt népeket a magyar állam történeti keretei között tartja meg. Ismeretes, hogy a magyar nemesség az utóbbi mellett döntött, és így történt, hogy a magyar nacionalizmus középpontjába a történeti Magyarország területi egységének fenntartása, másfelől a nemzetiségeknek a magyar állam keretei között való megtartása, vagyis két egymással szorosan összefüggő és egymást feltételező politikai elgondolás és célkitűzés került. A döntést, mint azt marxista történetírásunk világosan és egyértelműen megfogalmazta, alapján a gazdasági érdekek alakították ki, vagyis az a tény, hogy a polgárosodó magyar nemesség a történeti Magyarország egészét a maga nemzeti piacának tekintette [13], és azon senkivel sem kívánt osztozkodni. Mégis úgy véljük, hogy ez a megállapítás némi kiegészítésre, vagy legalábbis módosításra szorul. Annak az árnyaltabb ábrázolás-igénynek megfelelően, amelyet Engels a materialista történetírás elé állított, s amelyet sohasem szűnt meg hangoztatni [14], rá kell mutatnunk, hogy ebben a döntésben nagy szerepet játszott az a tényező is, amit Engels igen találóan „az emberek fejében kísértő hagyomány”-nak nevez [15], vagyis ebben a magyar nemesség történelmi, politikai hagyományainak, s mint erre bőségesen hozhatnak példát, érzelmi momentumoknak is megvolt a maguk le nem becsülhető szerepe.

Mindenesetre tény, hogy amikor ez eldőlt, és a magyar nacionalizmus célkitűzései tisztázódtak, valójában megpecsételődött a herderi vonal sorsa is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nemességnek olyan nemzetfogalomra van szüksége, amely ezt a célt teljes pontossággal és hűséggel fejezi ki. A herderi eszméknek, amelyeknek alapján csupán a magyarság teste körül lehetett megvonni a nemzet fogalmát, s amelyek így alkalmatlanok voltak a területi egység gondolatának szolgálatára, el kellett tűnniük a színről.

Ekkor léptek teljes súllyal előtérbe azok az eszmék, amelyek a politikai nemzet útját egyengették, s amelyek már a XVIII. század végén meg-

jelentek a politikai porondon, és ekkorra már pályát futottak meg, s nem egyszer képezték elvi döntések alapját a rendi országgyűléseken. Szabadon ennek kapcsán röviden utalnunk rá, hogy amikor 1790-ben az országot lakó szerb nemzetiség képviselői azzal a követeléssel léptek fel, hogy számukra külön területet és autonómiát biztosítsanak, a magyar rendektől azt a választ kapták, hogy őket is, és mindazokat a népeket, amelyek „Magyarországot és a kapcsolt részeket lakják, a közös haza fiainak nyilvánítják” [16]. A gondolat később sem hunyt ki, s az 1820-as évekre már határozott nemzetszemlélet alakját öltötte. 1825–27-ben, amikor az országgyűlésen ismét szóba került a nemzetfogalom kérdése, a rendek már teljes határozottsággal fogalmazták meg, hogy Magyarországon csak egy natio van, a magyar [17]. Amikor pedig a liberálisok politikai műhelyében végérvényesen tisztázódott, hogy a magyar nacionalizmusnak olyan nemzetfogalomra van szüksége, amely az egység hangsúlyozására az ország minden lakóját magába kell, hogy foglalja, a gondolatért csak ki kellett nyúlni, és csak tovább kellett fejleszteni.

A magyar nacionalizmus céljainak tisztázódása azonban még nem ad elegendő magyarázatot a politikai nemzetfogalom kialakulására. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a koncepció alapján jól felelt meg a hagyományos magyar rendi nemzetszemléletnek is, amely nem ismerte a nemzet tagjai között nyelvi, népi különbségeket [18]. Emellett nem kapcsolhatjuk ki azt a hatást, amelyet a korabeli Európában is népszerűségnek örvendő francia nemzetfogalom gyakorolt a magyar nemességre, amely a XVIII. század és a felvilágosodás szemléletének megfelelően mechanikusan az állampolgárok összességével azonosította a nemzet fogalmát [19], és amely most, amikor a nemesség nacionalista célkitűzéseinek megfelelő nemzetfogalom után kutatott, a maga mechanikus szemléletével nagyon is kapóra jött.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jól ismert érdekegyesítés koncepciójának színrelépését, valamint azt sem, hogy térthődített a nemzetiségi kérdés megoldásának az a naiv és merőben téves elgondolása, amelyben Kossuth, Pulszky és úgyszólván mindenki osztozott, aki a politikai színpadon szerepet játszott [20], hogy az egész nemzetiségi kérdés és a nemzeti mozgalmak máról holnapra megoldhatók lesznek, ha a polgári jogegyenlőséget és szabadságot a nem-magyar népekre is kiterjesztik. (Kísérteties megismétlődése a felvilágosultak naiv tévedéseinek: ha jók lesznek a törvények, mint egy varázsütésre, megváltozik minden!) E téveszme azután nemcsak a politikai nemzetkoncepció helyességéről győzte meg a magyar liberálisokat, hanem azt a reményt is elhintette, hogy a politikai nemzet ténye magában rejti valóságos, az etnikai értelemben vett nemzet megvalósulásának lehetőségét is, amelynek jelentőségét közben a pillanatnyi érdekeknek megfelelően gazdag argumentációval tagadták [21]. Ismeretesek Wesselényi „Szózatá”-nak szavai: az „Országnak különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdek szorosan egymáshoz kapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak tömött testet. E nyelvbeli különbség e szoros kapcsolatban elenyészhetik s gyakran el is enyészik, s ami polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni” [22].

Mindezek a tényezők, a helyzet illúziókkal teli, szubjektivista és voluntarista megítélése vezettek oda, hogy a Bessenyeitől Kölcseyig és Széchenyiig képviselt herderi vonal leszorult, és a liberálisok politikai nemzet-koncepcójának jutott a pálma.

Igy haladt azután a magyar nemzetfogalom a liberálisok által meghatározott pályán 1848-ig, majd azután 67-ig, illetőleg 68-ig, amikor is a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 44. törvény bevezetőjében klasszikus megfogalmazáshoz is jutott: „Magyarország összes honpolgárai... politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja” [22/a].

Nem mulaszthatjuk el hangsúlyozni, hogy az ország minden lakójára kiterjedő nemzet fogalma, az egy Széchenyi kivételével, aki ebben a tekintetben messzebb látott kortársainál [23], az egész magyar politikai világot áthatotta. Az 1830-as évektől a magyar politikai élet kiemelkedő képviselői nyilvánosságnak szánt — mintegy ünnepélyes — nyilatkozatokban szinte sorra, egymás után tették le mellette a voksot. Deák Ferenc 1839-ben az alsótáblán jelentette ki, hogy „a horvát nem külön nemzet”, hanem csak „filii nativi” [24]. Gorove István 1842-ben megjelent „Nemzetiség” c. munkájában ugyancsak azt juttatta kifejezésre, hogy: „E hazában magyar nemzetiségnek kell létezni” [25]. Ugyanő hangoztatta, hogy az ország népeit „a jog, és szabadság, az alkotmány által” egy nemzetté kell egyesíteni [26]. József nádor 1843-ban a felsőtábla ülésén hangoztatta, hogy az országban „nincs más nemzet, mint a magyar” [27]. Kossuth Lajos pedig 1847-ben jelentette ki, hogy a magyar szent korona alatt sohasem fog más nemzetet elismerni, mint a magyart, ámbár tudomásul veszi, hogy az országot különböző fajokhoz és nyelvekhez tartozó emberek lakják [28]. Majd 1866-ban, amikor a politikai nemzetfogalom ismét támadások kereszttüzébe került, Deák Ferenc szögezte le: „Magyarországon a politikai nemzetiség éppen úgy magában foglalja a románokat, mint a magyarokat, éppen úgy a szerbeket, mint a tótokat.” „... mi annak: 'magyar nemzet' mindig azt az értelmet adtuk, hogy Magyarország politikai nemzetisége egy, mely magába foglal minden más nemzetiséget” [29].

Bár az eddigiekből világos, hogy a politikai nemzetfogalom az ország minden lakójára kiterjedt, és nyelvre, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül mindenkit a magyar nemzet fogalmába ölelt, aki csak magyar állam határain belül élt, s elméletileg a magyar rendi, másfelől a francia felvilágosodás nemzetszemléletében gyökeredzett, nem zárhatjuk fejtegetéseinket anélkül, hogy röviden meg ne világosítsanánk, hogy hogyan kapcsolódott az egyikhez, és hogyan a másikhoz. Azt hiszem helyes úton járunk, ha elfogadjuk történetírásunknak azt a megállapítását, hogy az előbbiből, ti. a rendi nemzetszemléletből merítette azt az alapgondolatot, hogy a nemzet meghatározása szempontjából nincs jelentősége az etnikumnak. Ez a gondolat már évszázadok óta készen állott a magyar rendi nemzetszemléletben. A liberálisok tehát a politikai nemzetfogalom megalkotása alkalmával valójában nem tettek mást, mint azt, hogy ezt az alapítéletet a polgári jogegyenlőség alapján újrafogalmazták. Vagyis: mint ahogy előbb mindenkit a nemzethez tartozónak tekintettek, aki csak a nemesi

alkotmány sáncain belül állott, most ugyanúgy mindenkit a nemzet tagjai közé soroltak, aki csak magyar állampolgárnak volt tekinthető. Az alaptétel a régi maradt, csupán a kor követelményeinek megfelelően a fogalom határait tölték ki. Ilyen értelemben helyes marxista történelmi irodalmunknak az a megállapítása, hogy a feudális eredetű „*natio hungarica*” polgári tartalommal telítődött [30]. Itt tulajdonképpen azzal a jelenséggel állunk szemben, amit Engels a feudális ideológiai formák átalakításának nevez, s amit az 1830 és 1848 közé eső magyar történet egyik pozitív tényének tartott [31].

A francia felvilágosodás nemzetszemléletéből szintén az alaptétel volt az, amely átment a liberálisok politikai nemzetfogalmára, ti. az, hogy a nemzet politikai tényként létezik, politikai közösség, az állam által, az állam keretein belül. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az elvek síkján fennálló szoros rokonság ellenére merőben hamis azonosítás volna a két nemzetfogalmat minden fenntartás nélkül egy kalap alá venni. Franciaországban az állampolitikai egység alapján megfogalmazott nemzetfogalom mögött etnikai egység állott, a francia nemzet, melynek fiai fellelkesülten ismerték fel egymás testvériségét. Ismeretes, hogy a breton nép és Anjou-tartomány ifjúsága 1790-ben ünnepélyesen a nyilvánosság előtt fogadta meg, hogy egységesen franciának tekinti magát [32]. Addig nálunk a politikai nemzetfogalom a valóságban éles ellentétben álló népeket foglalt össze. Merőben fiktív fogalom volt, amely az ország nem-magyar népei körében nem tudott gyökeret eresztetni, és már a kezdet kezdetén heves ellenállásba ütközött, mivel abban nemcsak az állami egység hangsúlyozását látták, hanem nemzetiségük pusztá létének tagadását is. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy körükben azonnal megfogalmazódott a jogos követelés, hogy a magyar uralkodó osztály tegyen le a politikai nemzet koncepciójáról, és a valóságos viszonyoknak megfelelően határozza meg a nemzet fogalmát. A követelés azonban teljesítetlen maradt, 1848 előtt, és azután is. Hogy Madáchcsal szóljunk, a polgárosodó magyar nemesség sem adhatott mást, „mint mi lényege” volt.

Volt idő, amikor a fent ismertetett nemzetfogalomban a magyar politikai bölcsesség megnyilatkozását látták. Ma már, elfogultság nélkül, alig tekinthetjük többnek, mint egy mesterségesen kialakított elméleti szerkezetnek, amely azon túl, hogy a polgárosodó magyar nemesség nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját és a területi egység gondolatát kifejezte, mint merőben fiktív fogalom, valójában a magyarság ügyének sem lehetett hasznára, azt egyedül az erőszak és a politikai rövidlátás emelhetette érvényre. A történelmi mérleg azonban mégsem lehet ennyire egyoldalú és elfogult. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül demokratikus, vagy ha úgy tetszik, népi tartalmát. Tárgyilagos elbírálásánál tekintettel kell lennünk rá, hogy egy feudális nemzetfogalmat állított félre, s ezzel egy haladottabb, polgári, demokratikus nemzetszemlélet számára nyitotta meg az utat. Pályája első szakaszában még akár forradalmi eszmének is tekinthető, amennyiben mint antifeudális szellemi mozgatórugó ideológiai síkon előkészítette a feudális rend lebontását, 1848 nagy napjaiban pedig a liberálisok cselekvésében anyagi erővé válva konkrét szerepet játszott az úrbéri viszonyok „gyűlölségnemző válaszfalai”-nak eltakarításában. A társadalmi

haladás fő kérdéseire adott válasza pozitív volt, kifejeződött benne a Kölcsey által kissé feudális ízű terminológiával fogalmazott program: „a nép nemzetté emeltetése”, s amennyiben magyart, nem magyart a nemzetfogalmába ölelt, a nemzetfogalmával nyelvre, nemzetiségre való tekintet nélkül egyformán kiterjesztette a polgári szabadságjogokat, s így a polgári átalakulás alapkérdéseiben a velünk együtt élő népek érdekeit is kifejezte. Bár a nem magyar népek önrendelkezésének tagadását tartalmazta, nem zárta ki a nemzetiségi követelések egy minimális programjának elfogadását sem, mint ahogy ezek törvénybe iktatására 1849-ben, majd 1868-ban sor is került, sőt eszmei alapján addig a végső határig is el lehetett menni, amit a kor felfogása szerint még megengedett a nemzeti becsület. Kossuth egész életén át magáénak vallotta, mégis eljutott annak kimondásáig: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között. Íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom.” Több megértéssel talán a soknemzetiségű Magyarország népei közötti együttműködés és egységfront elméleti alapjává lehetett volna a Habsburg-iga és a feudalizmus elleni harcban. Ehhez azonban mindkét részről hiányoztak a feltételek, vagy ha itt-ott jelentkeztek is, nem tudtak átütőerejűvé, társadalmivá válni.

J E G Y Z E T E K

- [1] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Válogatott művei, I. Bp., 1949. 816.
- [2] A francia felvilágosítók tették meg erre az első lépést. Nemzetfogalmukat lásd A francia enciklopédia. Szemelvények. Bp., 1962. 145—146.
- [3] Vö. a Kommunista Kiáltványban írottakat (Marx, Engels: Válogatott művek két kötetben, I. Bp., 1949. 15.) Sztálin megállapításaival (Marxizmus és nemzeti kérdés, Művei II. Bp., 1949. 317—328.)
- [4] A rendi nemzetfogalom közjogi jellegére utal Párdányi Miklós Nép, nemzet, nemzetiség c. tanulmányában. Magyar művelődéstörténet, V. Bp., é. n. 131.
- [5] A francia felvilágosítók nemzetfogalmát történelmi irodalmunkban főleg Szekfü Gyula vizsgálta. Vizsgálódásai eredményeit több művében is megírta. Lásd egyebek között Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Bp., 1926. c. műve 10. lapján levőket. Újabban Molnár Erik foglalkozott ezzel a kérdéssel A hazafias-nemzeti ideológiáról c. tanulmányában. Kritika, 1963. 4. sz. 21—29.
- [6] Somogyi József: A nemzeteszme. Bp., 1941. 139.
- [7] Uo. 57., 138—139.
- [8] Bessenyei György: Magyarság. Bessenyei György válogatott művei. Sajtó alá rend.: Szauder József. Bp., 1953. 199.
- [9] Kölcsey Ferenc: Parainesis. Kölcsey Ferenc munkái. Bp., é. n. 196.
- [10] Polzovics Iván: Széchenyi nemzetiségi politikája. Bp., 1942. 13.
- [11] Széchenyi István: Hitel, Pest, 1832. 171. Idézi Polzovics Iván munkája 22. lapján.
- [12] Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Sajtó alá rend. és jegyz. ell.: Gál István. Kolozsvár, é. n. 89. — Megjegyezzük, hogy Wesselényi e munkájában sehol sem tesz kísérletet a nemzet fogalmának meghatározására. Figyelmesen olvasva azonban kiderül, hogy a nemzet fogalmának etnikai értelmet tulajdonított.
- [13] Arató Andre: A magyar nacionalizmus kettős arculata, a feudalizmusból való átmenet és a polgári forradalom időszakában. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., 1964. 90.
- [14] Egyebek közt J. Blochnak írott levelében. Marx, Engels Válogatott művek, II. Bp., 1963. 477.
- [15] Uo.
- [16] Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., é. n. 192—193., 206.
- [17] Uo. 206.

- [18] Erre nézve lásd Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Bp., én. c. munkáját, Somogyi József: A nemzeteszme. Bp., 1941. c. munkája 260—263. lapjain levőket, továbbá Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat c. tanulmányát a Sorsunk 1943-as évfolyamában.
- [19] A felvilágosítók nemzetfogalmára lásd a 2. és 5. jegyzetnél levőket.
- [20] A liberális reformerek naív elképzelésére egyebek közt Kossuth 1848. március 16-án mondott szavai. Idézi Asztalos Miklós: Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus, Pécs, 1927. c. munkája 19. lapján. Pulszky Ferenc memoárjának idevonatkozó megállapítása. Idézi Arató Endre i. m. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., 1964. 92. Továbbá érdekes fejtegetéseket közöl erre nézve Keresztúry Dezső: A magyar önismeret útja c. tanulmányában Mi a magyar? Szerk.: Szekfű Gyula, Bp., 1939. 159., Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, II. Bp., 1927. 145—146.
- [21] Erre nézve tanulságos adatokat közöl Kávássy Sándor: Kossuth nemzetfogalma emigrációs irataiban c. dolgozata, A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963, I. Szeged, 1963. 181—188.
- [22] Wesselényi Miklós i. m. 74.
- [22/a] Magyar törvénytár, 1836—1868. évi törvénycikkek, Bp., 1896. 490.
- [23] Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., én. 208.
- [24] Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat, Sorsunk, 1943. 841.
- [25] Gorove István: Nemzetiség, Pest, 1842. 49.
- [26] Uo. 92.
- [27] Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat, Sorsunk, 1943. 841.
- [28] Uo.
- [29] Deák Ferenc felszólalása a képviselőház 1866. december 15-i ülésén, Deák Ferenc beszédei 1866—1867. Összegyűjtötte: Kónyi Manó. Bp., 1903. 134—135.
- [30] Arató Endre i. m. A magyar nacionalizmus kialakulása és története Bp., 1964. 90—96.
- [31] Engels: A magyar harc, Marx, Engels: Válogatott művek, I. Bp., 1963. 109.
- [32] Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat, Sorsunk, 1943. 842.